

Ida Bull

FEDRE OG DERES DØTRES EKTESKAP

Det foreldrestyrte ekteskapsvalg kjennes i vårt samfunn først og fremst fra diskusjonen om innvandreres ekteskapspraksis. I dagens norske samfunn anses det som et ufravikelig prinsipp at kjærlighet skal styre valget av ekteskapspartner og at valget skal foretas utelukkende av de to som skal inngå ekteskapet. Men av og til kan man se henvisninger til at det også i vårt samfunn «tidligere» var vanlig at foreldre bestemte ekteskap. Det følgende gir noen eksempler på hvordan fedre innenfor borgerskapet kunne involvere seg i sine døtres ekteskap på 1700- og tidlig 1800-tall og hva slags motiver de kunne ha for å gjøre det.¹

Avgjørende for de holdninger som lå bak fedrenes engasjement i døtrenes ekteskap var kvinnenens umyndighet. Faren var døtrenes verge inntil de ble gift og vergemålet gikk over til ektemannen. Loven bestemte at den som ville ha en kone, måtte «bede hende af Forældre, eller rette Væрге», som det het i Christian den femtes norske lov fra 1687 (3-18-1).² Loven ga likevel ikke fedrene uinnskrenket makt over sine umyndige døtre. Den satte også som betingelse at det måtte skje «med hendis Ja og Villie». Foreldre kunne etter loven heller ikke hindre døtrenes ekteskap uten rimelig grunn, og dersom faren prøvde å holde døtre over atten år ugift hjemme «for hans egen Fordeels Skyld», så kunne hennes andre slektninger klage til øvrigheten (NL 3-18-4). Loven ga med andre ord i utgangspunktet faren som verge bestemmelsesrett når det gjaldt døtrenes ekteskap, men ville samtidig forhindre at han brukte sin makt til å tvinge døtre inn i et ekteskap de ikke ønsket, eller til å hindre dem i å inngå et ekteskap som etter vanlig oppfatning ikke var ufordelaktig. Først i 1845 fikk voksne ugifte kvinner begrenset myndighet, i 1863 myndighet på linje med voksne menn og først i 1888 fikk gifte kvinner myndighet.³

Særlig innenfor borgerskapet var oppmerksomheten stor rundt ekteskapsvalg og de fordeler et ekteskap kunne – og burde – bringe med seg.⁴ Ekteskap innebar overføring av økonomiske verdier og muligheter for allianser. Fra fedrenes synspunkt innebar det å gifte bort, eller la være å gifte bort, en datter flere typer vurderinger: om det i det hele tatt var noen fordel at hun ble gift, hvilken nytte faren kunne få av en datters ekteskap og omsorgen for datterens fremtid.

Lovens paragraf inneholder en mistanke om at en pikes verge kunne ønske å holde henne ugift mot hennes ønske. Det kunne være flere grunner til det, både økonomiske og praktiske. En ugift kvinnes økonomiske ressurser

ble forvaltet og disponert av hennes verge, mens de ved giftermål derimot gikk over til hennes ektemann. Hennes kapital kunne dermed brukes av hennes verge, som et langsiktig lån. Dersom de giftet seg, kunne det tappe familiebedriften for ressurser.⁵ Tydelige tilfeller av den fordel menn hadde av å disponere ugifte kvinners midler ser vi imidlertid særlig når det gjelder brødres forvaltning av umyndige søstres formue etter et arveoppgjør. Utbetaling av medgift ved døtres ekteskap kunne likevel også tære på fedres midler. Den praktiske nytte av å ha døtre gående hjemme i huset kunne være stor, og innebære en økonomisk fordel. I en borgerhusholdning kombinert med kjøpmannsdrift kunne døtre representere viktig og billig arbeidskraft. I husholdningen til den rike Trondheimskjøpmannen Henrik Horneman går det for eksempel fram at de åtte døtrene, som ble gift i årene 1687-1705, i ungdomsårene hjalp til i farens krambu uten særskilt betaling. Sønnen hadde derimot årlig lønn fra 17-årsalderen for sin tjeneste på kontoret. Da den siste datteren til en senere Trondheimskjøpmann, Herman Hoë, giftet seg i 1820, beklaget en av hans andre gifte døtre at moren da ikke lenger hadde noen hjelp hjemme. Døtres arbeidskraft kunne spare husholdningen for utgifter til tjenestefolk.

Det er imidlertid liten grunn til å tro at det var særlig vanlig at fedre holdt døtre hjemme dersom de kunne oppnå et godt giftermål. Fordelene ved ekteskap var større enn det tap det representerte at døtrene flyttet fra foreldre-huset. Ugifte døtre i huset representerte ikke bare arbeidskraft, men også forsørgelsesansvar. Dersom de ikke hadde solide egne midler, ville det representere en lettelse i forsørgelsesbyrden å få dem gift, og få ansvaret overført til en ektemann. Det var imidlertid ikke likegyldig *hvilken* ektemann døtrene fikk. Loven ga rom for at en pikes verge kunne nedlegge veto dersom de hadde «nogen skiellig, eller lovlig, Aarsag det at forhindre» (NL 3-18-3). For Hollands borgerskaps vedkommende er slike årsaker nærmere drøftet.⁶ Upassende var ekteskap der de sosiale forskjellene var for store slik at det ble en mesallianse, om forbindelsen gikk på tvers av trosgrensene, om den ene parten hadde begått seksuelle sidesprang i tidligere forhold, hadde legemlige skavanker, smittsomme (kjønns-)sykdommer, hadde en skjult bankerott eller udekkede gjeldsposter. Noenlunde jevnbyrdighet i økonomi var vesentlig for et tilfredsstillende ekteskap. Blant de trondhjemske kjøpmennene ser vi noen tilfeller av forsøk på å hindre ekteskap av slike grunner. Særlig tydelig er begrunnelsen i Horneman-familien, der Sidsel Horneman og hennes bror Hans som verge for hennes datter Anna i fellesskap prøvde å hindre denne datterens ekteskap med kapellan Peder Hanning. Han hadde vært gift tidligere, og da sløst bort sin kones arv på 7-8.000 rd. og hadde over 5.000 rd. i udekket gjeld. Hennes mor og morbror var redd for at Annas arv etter faren skulle gå med til å betale denne gjelda. Å hindre ekteskapet lyktes likevel ikke. Hun rømte til nabosoknet med kjæresten, og ble gift der. Hennes arv gikk ganske riktig tapt. Moren søkte så kongen om at datterens arv etter

henne selv måtte bli særøie, slik at den sløsaaktige presten ikke også skulle få disponere disse midlene. Kvinner kunne risikere ruin om ektefellen ikke var til å stole på økonomisk, fordi han fikk disposisjonsretten over hennes formue. Særøie var en mulighet, men ble lite brukt i Norge. For foreldre var det derfor all mulig grunn til å være på vakt.

Mer fremtredende enn ønsker om å holde ugifte døtre hjemme er vektleggingen av den direkte eller indirekte nytte fedre kunne ha av døtrenes ekteskap. Å gifte bort en datter kunne innebære nyttige forbindelser i forretningene og muligheter for økonomisk eller annen hjelp i forskjellige situasjoner. Datterens nye familie representerte også for hennes foreldre et ekstra sett slektninger og venner. Hans Horneman er eksempel på dem som tilsynelatende kynisk utnyttet døtrenes ekteskap til å skaffe seg selv nyttige forbindelser. Hans Horneman hadde to døtre, begge ble gift med embetsmenn i det distriktet der Horneman hadde forretningsinteresser. Den eldste datteren, Maren Christine, ble 17 år gammel i 1736 giftet bort til den 54 år gamle justisråd og president Hans Collin i Trondheim. Han hadde en viktig posisjon i domsapparatet i byen og kunne være en nyttig forbundsfelle for Horneman.⁷ Om ekteskapet skjedde med eller mot hennes vilje, er ukjent. I alle fall ble ekteskapet – og dermed Hornemans nytte av det – kortvarig, for Collin døde etter seks års ekteskap.

Når det gjelder den yngste datteren, Anna Marie, er forholdene rundt hennes ekteskap bedre kjent. Hun ble i 1746 gift med Ole Alsing. Han hadde tidligere vært fullmektig hos Horneman, men ble i 1743 utnevnt til fogd på Sunnmøre. Bryllupet var en stor skandale i byen. Det gikk hardnakkede rykter om at Anna Marie var tvunget til ekteskapet. På biskopens ordre nektet presten å vie paret, og hun måtte avgi en erklæring om at hun inngikk ekteskapet frivillig, før en ny prest kunne vie dem. Hendelsen må ha vært dramatisk: Bryllupsgjestene var allerede samlet i Hornemans hus da forbudet fra biskopen og stiftamtmanden satte en stopper for vielsen. Horneman tok initiativ til den erklæring som skulle sørge for at bryllupet likevel kunne gjennomføres. Første del av erklæringen gikk ut på at «vi som Forældre har Samtøckt udi Fogden Alsings begiærende at ægte vores Datter». Deretter spurte en av bryllupsgjestene på samtliges vegne Anna Maria og Alsing om de hadde lovt hverandre ekteskap. Til det svarte begge ja. Deretter ble jomfru Horneman spesielt spurt om hun var overtalt eller tvunget av sine foreldre eller andre. Hun svarte da at hun var «aldeeles icke overtalt eller tvungen, men af Egen frie Villie [hadde] samtøckt herudi». Attesten ble også forsynt med hennes egenhendige erklæring om at forlovelsen var skjedd «af fri Villie og velberaad Hue, samt med mine Kiære Forældres gode Samtycke...» Av brevveksling i Hornemans arkiv er det imidlertid tydelig at Anna Maries giftermål var et av farens prosjekter for å utvide og styrke sitt kontaktnett. Horneman ønsket innflytelse i det lokale embetsverk, og han ønsket seg kontroll over fiskeoppkjøp på Sunnmøre. Begge deler kunne Alsing hjelpe

ham med. Nyttan skulle også være gjensidig. For Alsing var forbindelsen med Horneman et betydelig sosialt løft, og ga ham både økonomiske fordeler og innpass i innflytelsesrike kretser i Trondheim og sentralt i København. I sine bestrebelse for å få i stand dette ekteskapet gikk Horneman og Alsing til og med til ulovligheter, ved at de i søknaden om ekteskapsbrev underslo brudens «Stamme-Nafn» – altså Horneman-navnet, med den begrunnelse fra Alsings side at «mine Misundere icke saa straxsen skulde viide hvad for et Fruentimmer det egentlig maatte være siiden jeg nock ved at mange Revaler gierne skulde vilde støde mig fra dette honette Partie...» Det er tydelig at Anna Marie var meget vanskelig å overtale. Til slutt lyktes det altså å få henne til å akseptere, men Alsings håp om at hun skulle la seg «persuadere til Gien Kiærlighed» ble ikke oppfylt. Også etter at bryllupet var gjennomført oppfordrer den nybakte ektemann sin svigerfar til å formane Anna Marie om at hun vil følge sine foreldres «gode og velmeenende Raad» og ikke omgås folk som setter et dårlig eksempel for henne. Og ved til slutt å forlate Alsing, ødela Anna Marie farens planer om kontroll over fiskehandelen på Sunnmøre. Begge døtrenes arrangerte ekteskap ble dermed av begrenset varighet og nytte for faren.⁸

Man kan undre seg over at en far så tydelig tvang en datter inn i et ekteskap mot hennes vilje. Hans tanker om hennes posisjon i dette bildet har vi ikke tilgang til. Han må allikevel i siste omgang ha akseptert at hun forlot ekteskapet og kom tilbake til hans hus, kanskje med hjelp av brødrene. Det er også sannsynlig at Horneman var involvert i valget av hennes annen ektemann, presten i Selbu, der Horneman eide kobberverket, som var en av bygdas viktigste næringsveier.

For en senere kjøpmann i det samme miljøet har vi derimot nærmere redegjørelser for hans tanker om døtrenes ekteskap. Her er det tydelig at det ikke først og fremst er hans egen nytte som skal tilfredsstilles. Han ønsker at døtrene i sitt ekteskap skal bli lykkelige, og et viktig moment i dette er økonomiske vurderinger – ved siden av partenes følelser for hverandre. Herman Hoës eldste datter Nicoline ble i 1808 forlovet med sin tremenning. Morens fetter var den som først gjorde Nicolines mor oppmerksom på sin «Mistanke, om min Søns Tanker om N.» Han håpet det ville bli til noe, for det første fordi han alltid har «yndet Nicoline», for det andre fordi et ekteskap mellom dem ville muliggjøre en større godssamling av de to familiegrenenes eiendommer. Foreldrene på begge sider mente de var for unge til å «bestemme et saa vigtigt Skridt i Livet». De var da 15 og 19 år gamle. To år senere ble de forlovet. I det formelle frierbrevet, der Hoë ble bedt om sitt «faderlige samtykke, hvorom Deres Kr. Kone har givet os det bedste Haab», presiseres deres kjærlighet for hverandre, men frieren gjør også rede for sine økonomiske utsikter. I sitt samtykke skrev Hoë om sitt håp for døtrenes ekteskap «Ved den faderlige Omhu for mine Døttre er det mit fornemste Ønske at de – i Tilfælde af Giftermaal – maa falde i dydige Mænds Arme...»

Han er også fornøyd med at fremtidsutsiktene er nevnt, noe som vitner om en «rosværdig Betænksomhed med Hensyn paa Fremtiden, hvis Mangel har giort saa mange Par ulykkelig». Ved den yngste datteren Hannas forlovelse med en fetter fremhever Hoë det å gjøre hverandre livet behagelig og leve lykkelig med hverandre som det viktigste mål for ekteskapet. Brev fra Hanna til foreldrene, og ektemannens oppriktige sorg ved hennes tidlige død vitner om at målet ble oppnådd. Også i dette tilfellet passet ektefellene økonomisk og sosialt meget godt til hverandre.

Valgene av ekteskapspartnere er for denne faren åpenbart ledet av to hensyn. Partnerne skal være økonomisk likeverdige, og ha utsikter til en rimelig forsørgelse. Kjærlighet skal være grunnlaget for ekteskapet. Begge deler er en forutsetning for et lykkelig ekteskap. Foreldrene har et klart ansvar for barnas - iallfall døtrenes - ekteskap. Direkte å arrangere ekteskap er ikke aktuelt, derimot sørger foreldrene for å introdusere barna i et slikt miljø at kjærlighet kan oppstå mellom passende partnere. Særlig for unge døtre av embetsmenn og proprietærer på landet var en slik aktiv introduksjon i et passende miljø nødvendig. Hvordan det kunne foregå, ser vi tydelig i Anna Dorothea Brodtkorbs tilfelle. Hun ble som ung sendt fra Tjøtta til Trondheim, der hun var innlosjert hos den gamle byfogd Møinichen. Der traff hun Herman Hoë, som ble hennes ektemann. Hennes bror kommenterer senere overfor Hoë den «Gade- eller Nattevandring» som fant sted «forhen i den gamle Byefogeds Huus, hvor Deres Koene da som Pige med fleere var samlede». Og foreldrenes samtykke til døtrenes ekteskap er nødvendig. Faren har det siste ordet, mens moren kan fungere som et mellomledd mellom de unge og faren. Det blir en blanding av fornufte- og romantisk ekteskap, der kjærlighet skal være et grunnlag, men kjærligheten er noe som bør oppstå mellom passende parter.

Omsorgen for døtrene kommer særlig tydelig til uttrykk i forbindelse med det mislykte ekteskapet til Hoës nest eldste datter Dorthea. Ekteskapet endte med separasjon i 1821 etter seks års varighet. Som far involverte Hoë seg sterkt i den prosessen som førte fram til separasjon. Dette skjedde både ut fra farskjærlighet og farsplikt. I brev til svigersønnen ga Hoë uttrykk for sin «bitre Smerte» over de forhold han hadde oppdaget at datteren var utsatt for. Samtidig redegjorde Hoë for sin oppfatning om en ektemanns plikter.

Utgangspunktet for Herman Hoës handlinger i den situasjon datteren hadde havnet i var den smerte han følte ved datterens ulykke på den ene siden, på den andre siden hans ansvarsfølelse og plikt overfor datteren. Han var den som har gitt henne over til denne ektemannen, i den tro at han ville overta ansvaret for henne som mann og verge. Når mannen ikke ivaretok dette ansvaret på en måte som datteren og hennes foreldre fant akseptabelt, var det farens plikt å ta tilbake omsorgen for henne.

De egenskaper ektemannen etter Hoës mening bør ha, innebærer både en likeverdig kjærlighet og en faderlig omsorg. En ektemann skal være rett-

skaffen, være kjærlig i sin omgang med sin kone, behandle henne med fortrolighet og aktelse, velvillighet og tålmodighet. Han skal beskytte hennes gode navn og rykte, vise hjelpsomhet, «lette hende Livets Møje, og derved oplive hendes Lyst til alt større Arbeidsomhed». Dortheas ektemann hadde forbrutt seg på flere måter, særlig ved mistenksomhet, sjalusi og hissighet. Dette hadde kommet til uttrykk ikke bare i det daglige, der hans oppførsel hadde bidratt til å «nedtrykke hendes Sind og gjøre hendes dage ... traurige», men også i det offentlige, der han hadde hatt raseriutbrudd både i et selskap i hennes foreldres hus og på ball i Borgerklubben. Tvert imot å forsvare hennes dyd hadde han ved sine mistanker offentlig satt hennes gode rykte på spill.

I Herman Hoës oppfatninger om ekteskapet og mannens rolle i ekteskapet kan man se en holdning som henger nøye sammen med oppfatningen om hvordan den borgerlige mannen generelt skulle opptre: behersket og disiplinert, men samtidig med en personlig autoritet som satte ham i en hierarkisk posisjon over andre. I ekteskapet skulle forholdet mellom ektefellene være preget av samvirke, fortrolighet og kjærlighet, men samtidig skulle mannen være den overlegne som tilretteviste og veiledet hustruen. Men det skulle skje med tålmodighet, på en disiplinert måte. Når Dortheas ektemann hadde hatt utbrudd av hissighet, så kunne det nok forsvares som enkelttilfelle, men når han holdt fast ved sitt sinne og ikke angret og beklaget det, så var det utilgivelig. I siste instans hvilte mannens autoritet på vold og samfunnsmessig maktposisjon, men å ty til vold i praksis var et tegn på manglende autoritet som det ble tatt sterk avstand fra.⁹

Ved sin ubeherskede oppførsel og hans anklager mot hustruen oppnådde ektemannen kanskje å så tvil om Dortheas dyd, men langt mer å sette seg selv i et dårlig lys. Hoë hadde gode kort på hånden når han gikk til aksjon. Hans første skritt var et forsøk på å snakke svigersønnen til rette. Da han «forundret ja forskrækket... fornam det ej hafde været en overgaaende Vrede men et endnu vedvarende Raserie!» var hans neste ønske å «see min Datter forløst af Deres Hænder». I denne situasjonen var det «hendes Forældres Pligt at tage hende tilbage i deres Families Skiød». Midt i ulykken var det et hell at ektemannens skavanker ble oppdaget mens hun ennå hadde sine foreldre å ty til. Også søsteren hadde den kommentar at det var «vel bedst Beslutningen nu blev tagen, medens Faer kan rede alt saa vel». Oppløsningen av ekteskapet krevde en opptreden i den offentlige verden som man ikke kunne vente at en kvinne som hadde levd livet under sin fars og deretter sin ektemanns vergemål, kunne håndtere på egen hånd. Noen måtte hjelpe henne med å innhente råd om hvordan saken skulle gripes an overfor det administrative apparat som skulle avgjøre separasjonssøknaden, hvordan man best skulle ordlegge seg, snakke med presten og amtmannen for å få deres velvilje, lage avtaler om de juridiske sider ved separasjonen med hensyn til fordeling av eiendom, gjeld og barn. Denne hjelpen kunne faren gi. Han

hadde gitt sitt samtykke til ekteskapet og dermed overgitt henne til ektemannens myndighet, han var dermed også den nærmeste til å få henne ut av det igjen. Resten av sitt liv ble Dorthea boende i foreldrenes hus, som broren overtok etter deres død.

Formålet med arrangerte ekteskap var ikke nødvendigvis at partene skulle bli lykkelige i sitt ekteskap. I Hans Hornemans holdning til sine døtres ekteskap er det patriarkalske elementet tydelig. Far bestemmer døtrenes ekteskap ut fra andre motiver enn kjærlighet og døtrenes følelser. Kjærlighet og gjensidig respekt er noe som bør oppstå underveis som følge av at en datter lydigg følger sin fars ønske og en hustru lydigg underordner seg sin mann. I Herman Hoës holdning til døtrenes ekteskap er det patriarkalske elementet også tydelig, men mer som en fars og en ektemanns plikt til beskyttelse og veiledning av sin kone, mindre som et krav om lydighet. Man har sett det patriarkalske ekteskapet som et eldre system der far bestemmer døtrenes ekteskaps partnere og koner underordner seg ektemannen i motsetning til et moderne kjærlighetsekteskap der egen tilbøyelighet bestemmer og det skal være likeverdighet i forholdet. I tidlig moderne tid er flere momenter til stede i valg av ekteskaps partnere og i forventninger til ekteskapet. De patriarkalske elementer og de moderne elementer blander seg i hverandre i en helhet som i de fleste tilfeller ikke vil innebære uoverstigelige problemer. Oppdragelse og miljøpåvirkning ville oftest gjøre at døtre tenkte omtrent som sine foreldre når det gjaldt valg av partner og at de så lydighet som en selvfølge.¹⁰ Åpne konflikter og skilsmisser var sjeldne. Likevel vet vi at konflikter oppsto. Døtre giftet seg mot sine formynderes vilje, de nektet å gifte seg etter foreldrenes krav, eller, om de ble tvunget til ekteskap, så nektet de å innordne seg i ekteskapet. Slike sammenbrudd i systemet var sannsynligvis nettopp en følge av at i denne perioden var det flere viktige hensyn som skulle tas ved ekteskap: nytten og kjærligheten, den patriarkalske lydigheten og likeverdigheten. Ingen av dem hadde opplagt forrang over de andre. Der det kom til åpen konflikt, kan man se de ulike interessene tre fram: fedre, mødre, kone, ektemann. Der det ikke kom til åpen konflikt, kan det se ut som systemet var uproblematisk. Men vi vet likevel mindre om hva som foregikk av tvang, overtalelser, innordning og resignasjon. Litteraturen er full av slike eksempler, særlig i den senere periode da unge mennesker, også kvinner, begynte å stille krav om at det ene av disse hensynene, nemlig kjærligheten, skulle få forrang.

Større forventninger til det følelsesmessige innhold i ekteskapet gjør også mulighetene for å bli skuffet større.¹¹ Lovgivningen tillot i prinsippet skilsmisse bare i tilfeller av utroskap (hor) og når den ene parten hadde forlatt den andre og vært borte i flere år (desertio), dessuten ved impotens som hadde oppstått før ekteskapet (dvs. slik at ekteskapet ikke var fullbyrdet seksuelt) (NL 3-18-15). Etter 1790 ble det imidlertid i en periode stadig vanligere å innvilge separasjon og også skilsmisse uten annen begrunnelse enn «partenes

uforligelighet» og «uoverensstemmelse i gemytterne»,¹² som også var de uttrykk som ble brukt i Dortheas tilfelle.

Anna Maria Hornemans og Dorthea Hoës ekteskap og deres problemer foregikk med 70 års mellomrom. I begge tilfeller ser vi en komplisert blanding av patriarkalske holdninger og krav om kjærlighet i ekteskapet. Men ser vi på fedrenes holdninger er det en betydelig forskjell, fra Hans Hornemans patriarkalske avgjørelsesmyndighet over datterens ekteskap og krav om lydighet til Herman Hoës anerkjennelse av at datteren har krav på respekt i ekteskapet til gjengjeld for sin lydighet.

NOTER

- 1) Artikkelen bygger i hovedsak på Ida Bull, *De trondhjemske handelshusene på 1700-tallet; slekt, hushold og forretning*, nr. 26 i Skriftserie fra Historisk institutt, NTNU Trondheim 1998.
- 2) Heretter sitert i teksten som NL.
- 3) Anna Caspari Agerholt, *Den norske kvinnebevegelses historie* [1937] Oslo 1973.
- 4) Bull, *De trondhjemske handelshusene på 1700-tallet; slekt, hushold og forretning*.
- 5) Cathrine Hall, *White, male and middle class; explorations in feminism and history*, Cambridge/Oxford 1992.
- 6) Simon Schama, *The embarrassment of riches; an interpretation of Dutch culture in the golden age*, London 1987.
- 7) Knut Sprauten, *Hans Horneman og næringslivet i det trondhjemske*, uttrykt manus 1986
- 8) Sprauten, *Hans Horneman og næringslivet i det trondhjemske*.
- 9) Jonas Liliequist, «Mes eller hustryann. Manlighet, makt och auktoritet i hushållet. En studie av ideal och praxis i 1600- och 1700-tallets Sverige», uttrykt innlegg ved det 6. nordiske kvinnehistorikermøde i Danmark 1999.
- 10) Schama, *The embarrassment of riches*, Pierre Bourdieu, «Marriage strategies as strategies of social reproduction», in *Family and society; selections from the Annales Economies, Sociétés, Civilisations*, ed. by Robert Forster and Orest Ranum, Baltimore & London 1976.
- 11) Roderick Phillips, *Untying the knot; a short history of divorce*, Cambridge 1991.
- 12) Hanne Marie Johansen, *Separasjon og skilsmisse i Norge 1536-1909; en familie- og rettshistorisk studie*, dr. art.-avhandling Bergen 1998.